

Suburbane dromen

Idealen en praktijk van het leven in Zoetermeer

1. Inleiding

Wonen in Suburbia: wensdroom voor de een, nachtmerrie voor de ander. Wie niet in een suburb – opgevat als ‘a residential community beyond the core of a large city’ (Fishman 1987: 5) – woont, heeft al snel een mening klaar. Kwalificaties als oppervlakkigheid, saaiheid en burgerlijke truttigheid liggen voor op de tong. De beeldvorming over de suburbs die in Nederland vanaf de jaren zestig van de twintigste eeuw zijn gebouwd, is al snel negatief geworden. Neologismen als blubber- of modderfase, groene weduwen, horizonvervuiling, flatneurose en dergelijke werden gemunt en de buitenwacht associeerde suburbane nieuwbouw met eenzaamheid, kilheid, ongezelligheid, verveling, onpersoonlijkheid en bedrieglijke eenvormigheid, die het oriëntatievermogen van de mens danig op de proef stelden. Suburbs zouden zelfs haarden van zelfmoord zijn en kampen met een identiteitsprobleem, doordat ze vaak nog een duidelijk eigen gezicht ontberen.

In weerwil van hun slechte imago hebben suburbane woonomgevingen velen verleid zich er te vestigen. Was het suburbane ideaal van wonen op afstand maar binnen bereik van de grote stad, lange tijd slechts voor de goede burgerij weggelegd, de welvaartsgroei in de jaren zestig en de daaropvolgende verbreiding van het autobezit maakten een ‘democratisering’ van dit ideaal mogelijk: wonen in Suburbia bleek voor velen een realiseerbaar ideaal. De nieuwste ontwikkeling in dit verband is de Vinexlocatie – inmiddels bij velen een bekend begrip – met een specifiek beeld van rijtjes- en eengezinshuizen. Meer dan de helft van de Nederlandse bevolking woont tegenwoordig zelfs in een suburbane setting. Ruimte, groen, water en een door veel Nederlanders felbegeerd huis met een tuin zijn er volop beschikbaar, meestal tegen verhoudingsgewijs aantrekkelijke huur- of kooprijzen. Alles is er betrekkelijk nieuw en de inwoners hebben met elkaar nieuwe betrekkingen aan moeten gaan, nieuwe verbanden moeten smeden en moeten leren hoe zij zich tot elkaar hebben te verhouden. Zonder veel sturing van buitenaf is dit proces in het algemeen soepel verlopen,

waaraan het gevoel samen pionier op onontgonnen terrein te zijn ongetwijfeld zal hebben bijgedragen. Inmiddels zijn suburbs als Almere, Lelystad en Zoetermeer uitgegroeid tot volwaardige middelgrote steden, met een flink inwonertal, een uitgebreide structuur van voorzieningen en een economie die aan een groot deel van de eigen bevolking en forensen werkgelegenheid verschaft.

Suburbs pretenderen al het goeds van stad en platteland in zich te verenigen. Het is het ideaal van wonen buiten de grote stad in een omgeving die wordt voorgesteld als vrij, ruim, schoon, groen, natuurlijk en rustig, maar zonder de restricties van het dorpsleven. Over suburbs is dan ook wel gezegd dat ze ‘the locating of the Garden of Eden within one hour commuting time from Sodom and Gomorrah’ zijn (Allen 1977: 4). In de suburbane ideologie wordt hier uiting aan gegeven door te spreken over ‘het beste van beide werelden’. In de loop van de tijd is deze uitdrukking echter omgedraaid en hebben suburbs – vooral in de Verenigde Staten (Kunstler 1993; Phillips 1996; Gaines 1998; Duany e.a. 2000), maar ook in Nederland – steeds meer het stempel gekregen van burgerlijk, saai en beperkend. Zo bestaat er volgens Reijndorp e.a. in Nederland ‘een hardnekkig en eendimensionaal beeld van de huishoudenssamenstelling en leefstijlen in buitenwijken’. Suburbs worden doorgaans gekenschetst als veilige, voorspelbare en homogene plekken, waar blanke burgerlijke gezinnen leven, afgeschermd van de boze stad. Ze hebben een twijfelachtige reputatie. In Nederland is deze beeldvorming gebaseerd op de eerste groeikernen, waar voornamelijk jonge gezinnen woonden met dezelfde sociaal-culturele en economische achtergrond. Impliciet wordt er van uitgegaan dat suburbane woonomgevingen sindsdien nauwelijks van karakter zijn veranderd (Reijndorp e.a. 1998).

Ook Zoetermeer, dat tussen 1965 en 2000 van minder dan 11.000 naar ruim 110.000 inwoners groeide, geldt voor velen nog steeds als een in hoogbouw opgetrokken slaapstad (Boelema 1987: 24), als een plaats om te wonen en niet om te werken en te recreëren. Zoals zo vaak gaat het hier om een imago dat slechts ten dele overeenkomt met de werkelijkheid, maar dat wel een buitengewoon taai karakter heeft. De woontorens en massieve galerijflats met tien en meer verdiepingen, gebouwd in de hoogbouw golf eind jaren zestig, zijn qua aantal woningen thans in de minderheid maar blijven sterk het fysieke beeld bepalen. Zij zijn inmiddels aangevuld met uitgebreide wijken in laagbouw. Bovendien zijn het voorzieningenniveau en de werkgelegenheid sterk uitgebreid. De belangrijkste reden voor vestiging in Zoetermeer was het ontbreken van goede huisvestingsmogelijkheden in de stad van herkomst (veelal Den Haag), terwijl verder de veilige, groene en schone leefomgeving, waar kinderen probleemloos zouden kunnen opgroeien, een belangrijke aantrekkingskracht vormde.¹ Zowel push- als pullfactoren hebben derhalve geleid tot de uitbouw van Zoetermeer. In de loop van de jaren is het aantal Zoetermeeders dat in de stad geboren en getogen is en er ook is blijven wonen, sterk toegenomen.

Nieuwkomers in Zoetermeer legden al snel een hoge mate van tevredenheid met hun woning en woonomgeving aan de dag. Zij koesterden de ruimte, rust en veiligheid die zij in de woonplaats van herkomst – vaak Den Haag – node misten. ‘Een gelukkige groene gevangenis’, kopte de *Volkskrant* op 28 februari 1996 in een artikel over Zoetermeer bijvoorbeeld. Rustzoekers richten zich in de regel op het eigen woondomein. Zo ook in Zoetermeer. Dat heeft consequenties voor de aard van de relaties die de inwoners met elkaar aangaan en de houdingen die ze jegens elkaar aannemen. Waar suburbs groeien, ontstaan wrijvingen tussen het door velen nagestreefde suburbane ideaal en de alledaagse praktijk van het wonen in een qua bevolkingsaantal en structuur veranderende woonomgeving. Zoals Herbert Gans heeft betoogd, is de door de planners en stedenbouwers ontworpen en bedachte gebouwde omgeving (de zogenaamde potentiële omgeving) vrijwel nooit in overeenstemming met het daadwerkelijke gebruik ervan, de ‘effectieve omgeving’ (Gans 1968: 4-14). In het onderhavige stuk zullen wij ons licht laten schijnen op dit spanningsveld, met bijzondere aandacht voor de betrekkingen tussen volwassenen en (hang)jongeren. Brengt de verstedelijking van suburbia grotere problemen met zich mee dan die gesignaleerd worden in oudere, qua bevolkingsomvang vergelijkbare steden of gaat het hier vooral om gevoelens en percepties, en zo ja, waar hangen die dan mee samen? Het artikel is gebaseerd op een in 2001 uitgevoerd sociologisch onderzoek naar sociale infrastructuur in de ‘suburbane stad’ Zoetermeer. Voor het onderzoek zijn vele tientallen personen geïnterviewd, is gebruikgemaakt van participerende observatie, zijn digitale en schriftelijke enquêtes afgenomen en is aan scholieren gevraagd een opstel over hun beleving van hun woonplaats te schrijven.²

2. Het suburbane ideaal en de suburbane tragiek

Veel inwoners zien Zoetermeer als een conglomeraat van wijken en buurten, dat de stad een ‘dorps’ karakter geeft. Verschillende keren kregen wij te horen dat Zoetermeer een ‘stadsdorp’ of een ‘dorpsstad’ is. En deze karakterisering wordt allerm minst in negatieve zin gebruikt, maar eerder in waarderende. Een zeventigjarige man zegt: ‘Eigenlijk is elke wijk in Zoetermeer een dorp.’ Een andere respondent noemt Zoetermeer ‘een uit de hand gelopen dorp’. Een 56-jarige vrouw meent:

Zoetermeer is geen echte stad, toch niet. Het probeert wel ‘n stad te zijn, maar het zit ‘n beetje tussen tafellaken en servet. Het is een combinatie van stad en dorp.

Hun opmerkingen herinneren aan het suburbane ideaal, dat het beste van de werelden van dorp en stad zou combineren. De rust, orde en veiligheid van woonbuurten worden aangevuld met de stedelijke voorzieningen in het

Stadshart, en in deze combinatie ligt voor het gros van de Zoetermeeders de reden voor de waardering die zij voor hun woonplaats uitspreken.

Maar er zijn verschillen tussen de wijken. In ons onderzoek hebben we ons gericht op de wijken Palenstein, Seghwaert en Rokkeveen. Elk vertegenwoordigt een typerende fase in de stedenbouwkundige ontwikkeling van Zoetermeer. Palenstein, waarvoor in 1966 de eerste paal de grond inging, kent een hoog- en een laagbouwgedeelte en staat bekend als een achterstandswijk. Hier woont het minst draagkrachtige deel van de plaatselijke bevolking. De werkgelegenheid op wijkniveau is gering en het aandeel etnische minderheden is het hoogst van de stad. Het imago van flatstad dankt Zoetermeer onder andere aan deze wijk. Seghwaert, dat in de jaren zeventig is gebouwd, representeert de voor deze periode kenmerkende kleinschaligheid. Rokkeveen is vanaf het midden van de jaren tachtig gebouwd en is een schoolvoorbeeld van rationele stedenbouw. Het gemiddelde netto huishoudensinkomen ligt in Seghwaert en Rokkeveen aanmerkelijk hoger dan in Palenstein en het aandeel koopwoningen is er veel groter (respectievelijk bijna 48 en ruim 65% tegenover ongeveer 17%). Seghwaert en Rokkeveen hebben een flink percentage jongeren in de tienerleeftijd (respectievelijk 16,7 en 16,8 tegenover Palenstein 12,3%).

Waren de bewoners van Palenstein kort na de realisering van de wijk in de regel tevreden met hun huisvestingssituatie en leefomgeving, daarin trad al snel een kentering op. In de leefbaarheidsonderzoeken van de gemeente scoort Palenstein al jaren op vrijwel alle fronten slecht – vaak het slechtst van alle wijken in Zoetermeer. De waardering voor de buurt is laag: in een cijfer uitgedrukt: 6,2 tegen 7,6 gemiddeld in Zoetermeer (Onderzoek leefbaarheid 2001). Er zou weinig saamhorigheidsgevoel in de buurt bestaan, mensen zouden elkaar nauwelijks kennen, niet prettig met elkaar omgaan en velen voelen zich er niet thuis. Er dient echter een duidelijk onderscheid te worden gemaakt tussen Palenstein-Hoog en Palenstein-Laag. In het laatstgenoemde deel van de wijk, waar overwegend woningwetwoningen in laagbouw staan, zijn de bewoners zeer honkvast en tevreden over hun woonsituatie. Waar maar liefst 84% van de bewoners in het laagbouwgedeelte aangeeft enigszins tot zeer gehecht te zijn aan de buurt, ligt dat percentage voor de hoogbouw op slechts 52 (Onderzoek leefbaarheid, deelrapport sociale cohesie 1999). Al in 1980 was duidelijk dat het aantal verhuisbewegingen vanuit Palenstein-Hoog naar nieuwere wijken met meer laagbouw groot was en die trend bestaat nog steeds. De migratie was selectief: wie het zich kon veroorloven vertrok, waardoor er in het hoogbouwgedeelte van Palenstein door een concentratie van lage inkomens sprake was van sociale declassering.

Een man die in 1976 van Den Haag naar Palenstein verhuisde, vertrok al snel uit Palenstein. In het begin beviel het hem wel, maar na enkele jaren begon het naar zijn mening te verpauperen: 'De halve Schilderswijk kwam hier wonen, toen ben ik vlug weggegaan. De ingangen van de flats waren vies en smerig.' De herkomst van de nieuwe wijkbewoners speelt dus voor

sommigen die weinig of geen goede woorden voor de wijk over hebben, een grote rol, of het nu om Schilderswijkers gaat of meer recent om etnische minderheden. Daarbij speelt ook mee dat velen zich niet meer met hun oude situatie kunnen identificeren, waardoor hun oude vaardigheden van weinig nut meer zijn:

Als je werk hebt, heb je een plek, je bent iemand, je kennis kun je kwijt, maar in de thuissituatie met allemaal andere etnische en culturele milieus ken en ben je niemand.

Een andere informant, die in het begin van de jaren zeventig in de wijk Palenstein is komen wonen, betoogt echter:

Toen hier veel Schilderswijkers kwamen wonen, omdat hun wijk op de schop ging, zeiden ze hier al dat Palenstein achteruitging. Je hebt natuurlijk mensen met meer en minder sociale vaardigheden. Maar ik betwijfel het dat een allochtoon minder sociale vaardigheden heeft dan wij. Ik denk dat het negatieve beeld van Palenstein voor negennegen-tig procent een gevoelskwestie is.

De man vervolgt:

Ik heb niets van veranderende verhoudingen tussen de bewoners zelf gemerkt. Er zijn zelden ruzies, wel 'ns wat woorden, maar geen scheve verhoudingen. Men gaat ervan uit dat men met elkaar woont. (...) Mijn vrouw en ik waren hier heel snel gewend en wij hebben geen enkele behoefte gehad om naar een andere nieuwbouwwijk te verhuizen, zoals velen hier. Wij wonen hier naar ons zin.

Wie van Palenstein doorsteekt naar de belendende wijk Seghwaert, maakt een tijdsreis door naoorlogs stedenbouwkundig Nederland: van de massieve, rationele hoogbouw, naar de knusheid van de woonerven met eengezinswoningen waar tuintjes met spoorbielzen en 'wilde' hagen en andere beplanting de toon zetten. De tuinen zijn veelal van elkaar afgeschermd door geïmpregneerde schermen uit doe-het-zelfzaken. Bij het stedenbouwkundige plan voor de wijk stond 'de menselijke maat' centraal. Door het type gebouwde omgeving is de (vrije) tijdsbesteding in Seghwaert sterk op of bij de eigen woning gericht. De hofjes en binnenterreinen lijken de mogelijkheid te bieden om hier een 'buurtgevoel' te ontwikkelen. De meeste wijkbewoners die wij hebben gesproken, zijn zeer tevreden over het wonen in Seghwaert en waarderen de woonomgeving. Erg levendig is het niet in Seghwaert. Wie door de wijk wandelt, krijgt de indruk dat de bewoners zich vooral binnenshuis ophouden of elders aan het werk zijn. Dat is nu juist wat de meesten waarderen: de rust en daarnaast de ruimte, het gevarieerde woonmilieu en het groen. Op het eerste gezicht lijkt Seghwaert geen bui-

tengewoon grote problemen te kennen. Toch ervaren veel bewoners een achteruitgang ten opzichte van de situatie in het recente verleden. De veroudering zelf en verloedering, zwerfvuil, vernielingen en lawaaimakende jongeren zijn daarbij de belangrijkste bronnen van ergernis. Maar men lijkt ook een wel erg ordelijke en nette wijk voor te staan: elk spoor van zwerfvuil, elke losliggende stoeptegels en elke ongesnoeide struik vormt een bron van soms bovenmatige ergernis.

Rokkeveen is een wijk waar gezinsvormers en -houders domineren. Ouders met jonge kinderen of stellen die van zins zijn een gezin te stichten hebben zich daar gevestigd, omdat ze er een geschikt huis met een tuin tegen een voor hen betaalbare prijs konden vinden. De elementaire voorzieningen die voor hen van belang zijn – in het bijzonder scholen, kinderdagverblijven, naschoolse opvang en speelplaatsen – zijn er voorhanden. De sociale binding is in het algemeen zwak. Men zegt elkaar als burens, maakt soms een praatje, is bereid elkaar in geval van nood te helpen, zorgt voor elkaars planten en huisdieren tijdens vakanties en heeft in veel gevallen elkaars huissleutel, maar daarbij blijft het. Belangrijk is echter dat men zegt ook geen behoefte te hebben aan intensievere vormen van burenccontact. Er is in dit opzicht sprake van een stedelijke mentaliteit. Rokkeveeners waarderen net als de inwoners van Seghwaert de rust in de wijk. Naast de waardering voor de eigen woning en de woonomgeving vinden zij de nabijheid van een winkelcentrum, de markt, voorzieningen zoals een zwembad en eerstelijnsgezondheidszorg van groot belang. Ook de aanwezigheid van groenvoorzieningen, de ruime opzet van de wijk en de goede verbindingen met andere locaties gelden als voordelen. De perceptie van buurtproblemen door overlast ligt het laagst van alle Zoetermeerse wijken en over de eigen woning zijn Rokkeveeners het best van alle Zoetermeeders te spreken (Atlas 2001: 83). Rond de 80% van de bewoners voelt zich enigszins tot zeer aan de buurt gehecht (Onderzoek leefbaarheid, deelrapport sociale cohesie 1999).

Sommige inwoners zien bij alle waardering die ze hebben voor het woonklimaat in Zoetermeer, nadelen aan het leven in een suburbane stad. Een vijftigjarige man, die in 1976 in Zoetermeer is komen wonen, noemt Rokkeveen ‘een hele mooie wijk’. Na tien jaar in Seghwaert te hebben gewoond, is hij met vrouw en kinderen ‘opgeschoven’. Hij vindt het rustig in Zoetermeer, te rustig. ‘Er is weinig ruis en bruis. Elk geluid wordt gelijk als overlast gezien.’ Een 35-jarige vrouw, gehuwd en wonend in een koopappartement, is eveneens zeer tevreden over Rokkeveen, maar vindt de wijk ‘overmatig netjes en overmatig gereguleerd met veel bordjes bij groenterreinen waarop staat “hier mag niet gespeeld worden”’. Het is een yuppenwijk met veel tweeverdieners.’ Ze denkt erover te vertrekken: ‘Het is me een maatje te truttig hier, ik zou wel naar een stedelijker plek willen waar meer voorzieningen zijn en waar men misschien ook wat toleranter is.’ Uit haar opmerkingen blijkt daturbane dynamiek in Zoetermeer ver te zoeken is en dat de houding jegens wat als ‘afwijkend gedrag’ wordt gepercipieerd, wei-

nig verdraagzaam is. Het middenklasse *nimbyism* is in Seghwaert en met name in Rokkeveen sterk aanwezig. Huishoudens van tweeverdieners zijn hiermee onlosmakelijk verbonden. De tolerantiegrenzen voor alles wat zich in de publieke ruimte in de onmiddellijke nabijheid van de eigen woning afspeelt zijn laag, aanmerkelijk lager dan in Palenstein. De burgerlijke normen van zindelijkheid, orde en regelmaat worden in de beide wijken scherp bewaakt. Dit leidt ertoe, dat gedrag dat deze normen overschrijdt al snel scherp wordt afgekeurd. Met name jegens jongeren en allochtonen is de verdraagzaamheid soms wel erg beperkt. Tegen elk project dat op stapel wordt gezet, rijzen al snel bezwaren. Dit alles heeft ook consequenties voor de levendigheid van de wijken. Een deken van rust lijkt over Rokkeveen en Seghwaert neergedaald.

De tragiek van bewoners van suburbs is, dat zij vaak de stad zijn ontvlucht voor een suburbane woonomgeving om te ontsnappen aan de nadelen die het stedelijke milieu in hun ogen met zich meebrengt: slechte huisvesting, overlast van burens en groepen jongeren, geluidshinder, criminaliteit, verloedering, congestie en vervuiling en – vaak niet in de laatste plaats, maar dikwijls onuitgesproken – de aanwezigheid van een toenemend aantal mensen met een allochtone etnische achtergrond. Aanvankelijk vinden zij in suburbs wat zij zoeken: een ruime woning in een rustige woonomgeving met in grote lijnen een bevolking die in sociaal-economisch en etnisch opzicht geen al te grote verschillen vertoont. Echter, naarmate suburbs meer verstedelijken, krijgen ze in toenemende mate ook te maken met de stedelijke problematiek waaraan ze nu juist ontsnapt meenden te zijn. Zij klampen zich vast aan wat ze als verworvenheden beschouwen. Bij het minste of geringste signaal van een dergelijke problematiek – of het nu gaat om hangjongeren, zwerfvuil, vandalisme, geluidshinder, de aanwezigheid van als anders ervaren culturen met andere gebruiken, gewoonten en opvattingen – voelen zij zich bedreigd en komen ze in het geweer. Wie het zich kan veroorloven, zal opnieuw verkassen naar de iets duurdere en jongere nieuwbouwwijken bijvoorbeeld, zo mogelijk naar een koopwoning. Het hoogbouwgedeelte van Palenstein voelde al snel de gevolgen van dit fenomeen, maar na verloop van tijd lijkt geen enkele wijk eraan te kunnen ontsnappen.

Degenen die aangewezen zijn op een goedkopere huurwoning, hebben echter weinig uitwijkmogelijkheden en zien zich, vaak na jaren naar volle tevredenheid wonen, plotseling herinnerd aan en geconfronteerd met de situatie die ze door hun vertrek uit de stad en naar Suburbia meenden achter zich te hebben gelaten. Vooral voor de sociaal-economisch lagere klassen geldt, dat ze met de verhuizing naar de eengezinswoning ‘buiten’ sociaal gestegen zijn ten opzichte van hun stedelijke woonsituatie. Er wordt dan ook wel gesproken van ‘omhoogwonen’. Daarbij willen de meeste suburbs niet al te klein blijven maar ook kunnen bogen op een kwalitatief goed geoutilleerd centrum dat slechts mogelijk is bij een zeker – liefst toenemend – inwonertal. Naarmate het aantal inwoners en de stedelijkheid van

de suburbane stad toeneemt, valt te verwachten dat de criminaliteitscijfers, de mate van gepercipieerde overlast door vandalisme, vervuiling en verloeding en dergelijke navenant zullen toenemen, zoals in recente jaren voor alle groeikernen is gesignaleerd (vgl. De Bruijne en Knol 2001). De stad lijkt hen echter steeds weer in te halen en zij voelen zich in hun sociale mobiliteit bedreigd. Keer op keer wordt zo de Suburbane Droom ruw verstoord. Het is een vlucht naar voren, die op den duur geen soelaas meer kan bieden. Vandaar dat op veel plaatsen mensen hun heil zoeken in het afschermen van hun woonomgeving van de buitenwereld. Steeds meer zien we ook in Nederland beginnende vormen van het vooral in de vs opgekomen verschijnsel van de 'gated communities'. Een woongemeenschap wordt van de omringende stedelijke omgeving afgeschermd door hekken en bewakers.

Due to the increase in the social problems of metropolitan living, architectural schemes for communities have changed in recent years. The shift is from the utopian influenced plans (...) to a return of human scale and the barricaded, guarded environment that seek isolation from the dystopia of the city. (Gottdiener and Hutchinson 2000: 311-312).

Gevoelens van onbehagen en onveiligheid die bij stedelingen worden opgewekt, komen terug in de stedelijke omgangsvormen. Bewoners zijn bevreesd voor vreemden en dus voor de openbare ruimte, die potentieel gevaarlijk is en waarvan je niet weet wat en wie je er kunt verwachten.

3. Hinder in Suburbia: hangen en stangen

Bij de symbolische toe-eigening van de publieke ruimte springen jongeren sterk in het oog. Om uiting te geven aan hun eigen leefwereld zoeken zij elkaar, soms in verzet tegen volwassenen of autoriteiten, op en juist het openbare domein leent zich hiervoor. Zij zijn er onder elkaar, weg van ouderlijk toezicht en vermanende blikken en woorden. Jongeren hebben een eigen leefwereld, ook over buurtgrenzen heen. Zij zullen er steeds naar streven een eigen ruimte te creëren door zich die toe te eigenen. Daarbij hebben zij een expressieve levensstijl, die nauwelijks aan de aandacht van toeschouwers kan ontsnappen. Zij benutten en percipiëren bepaalde plekken anders dan volwassenen: ze gebruiken het bushokje niet om op de bus te wachten of de snackbar niet om te eten, maar als theaters van zelfvertoon, observatiepunten voor het beoordelen van de rollen van zichzelf, elkaar en anderen en als ontmoetingsplekken voor het vestigen en behouden van solidariteit met de eigen groep. Daarbij komt dat Zoetermeer, zoals veel suburbane woonomgevingen, een scheve bevolkingsopbouw kent: vooral in de jongste nieuwbouwwijken is de leeftijds categorie van twaalf tot twintig jaar sterk oververtegenwoordigd.

Vraag een inwoner van Zoetermeer wat hem of haar het meest ergert in de woonomgeving, en de kans is groot dat hangjongeren worden genoemd. Wat bewoners in het gedrag van jongeren stoort, is het lawaai van hun scooters of brommers en geluidsapparatuur, de rommel die ze veroorzaken, het vandalisme en de baldadigheid waaraan ze zich schuldig zouden maken en hun dominante aanwezigheid als zodanig. Vernieling en beklad- ding, doorgaans toegeschreven aan jongeren, zijn voor veel Zoetermeer- ders bronnen van grote ergernis. Er wordt al enige jaren geklaagd over toe- nemend vandalisme nabij uitgaanscentra. In de nachtelijke uren ontstaat daar veel lawaai door huiswaarts kerende jongeren (deels per spoor naar plaatsen buiten Zoetermeer). Bushokjes worden niet zelden vernield, auto- ruiten en ramen van woningen ingegooid. Soms is er sprake van intimide- rend gedrag. Bewoners voelen zich onveilig. Een andere gruwel in Zoeter- meerse ogen zijn zwerfvuil, hondenpoep, onkruid en verloedering in het algemeen. ‘Rommel’ is Zoetermeeders kennelijk een doorn in het oog. De vermeende veroorzakers van zwerfvuil zijn veelal jongeren: verveling en vervuiling liggen kennelijk dicht bij elkaar.

In de ogen van veel bewoners, bestuurders, officials en politici heeft de stad in het afwijkend en overlastgevend gedrag van de plaatselijke jeugd een waar ‘jongerenprobleem’. De oorzaak hiervan wordt gelegd bij een combinatie van een maatschappelijke en lokale problematiek. In de eerste plaats wordt er een gebrek aan ouderlijke inmenging en gezag bij de vrije- tijdsbesteding van jongeren gesignaleerd. Zij worden naar verluidt aan het eigen lot overgelaten.

Daarnaast kennen groeisteden als Zoetermeer structureel een nahijgen- de infrastructuur. Wat gisteren voldoende leek voor vandaag, is thans al- weer achterhaald en zeker onvoldoende voor morgen. Dat geldt in het bij- zonder voor de jongeren: noodscholen en andere tijdelijke voorzieningen als buurt- en jongerencentra in portacabins kenmerken suburbs. Naast een gebrek aan faciliteiten is er vaak onvoldoende mankracht voor begeleiding, waardoor er te weinig mogelijkheden zijn om de jeugd bezig te houden. Het gevolg zou zijn dat jongeren zich vervelen, stuurloos worden, rond gaan hangen op straat en daar voor overlast zorgen.

Vooraf in Rokkeveen zijn de gemoederen rond groepjes hangjongeren in de afgelopen jaren soms hoog opgelopen. Een echtpaar dat vanwege een hanggroep vlak bij hun woning in Rokkeveen besloot te verhuizen zegt:

We konden er al gauw niet meer tegen, al die overlast. ‘s Avonds en in het weekend was het het ergste. Geklets, geschreeuw, muziek, kapotte flessen, en dan dat eeuwige geronk van die rotscooters nog.

De meeste buurtbewoners denken niet direct aan verhuizen als ze gecon- fronteerd worden met een hanggroep, maar voelen zich wel in het nauw ge- dreven:

Ik weet dat sommige mensen denken dat wij niet mogen klagen omdat we in zulke mooie huizen wonen... maar we hebben toch ook voor onze rust betaald? Wij willen gewoon genieten van de rustige, aantrekkelijke en kindvriendelijke woonomgeving waar we bewust voor gekozen hebben. Waar is ons woongenot? Of is dat er alleen voor de jeugd?

In een brief aan de wijkpost meldde een buurtbewoner onder meer:

De overlast voor de bewoners is nu zodanig dat met aan zekerheid grenzende waarschijnlijkheid de buurtbewoners zullen besluiten het recht in eigen hand te zullen nemen en de jongeren met harde hand verwijderd zullen worden. Dat dit met veel geweld gepaard zal gaan moge duidelijk zijn.

Met name een groepje zestien- tot achttienjarigen zou door imponeergedrag ergernis wekken. Pas nadat er gesprekken tussen de jongeren en vertegenwoordigers van de gemeente, de wijkpost, de wijkagent en bewoners op gang waren gebracht, bedaarden de gemoederen weer enigszins. De spanningen hebben ongetwijfeld te maken met het anderszins zo rustige karakter van de wijk, een karakter waaraan veel bewoners sterk hechten. Bovendien is er in de wijk sprake van 'ontgroening'. Een professioneel betrokkene zegt: 'Je kan er donder op zeggen dat wanneer een wijk tien tot vijftien jaar oud is, die hangjongerenproblematiek ontstaat.'

Ook in Seghwaert is de 'hangjongerenproblematiek' een heet hangijzer. Een medewerker van de wijkpost schrijft de spanningen tussen volwassenen en jongeren toe aan verschillen in taalgebruik, in normen en waarden, in 'mentaliteit', aan een 'gebrek aan opvoeding' en aan andere opvattingen over netheid. Vanwege de individualisering zou het tolerantieniveau laag zijn, zeggen anderen. De teneur is: 'stuur ze maar naar de burens, dan heb ik er geen last van', 'ik betaal veel huur, dus stuur ik ze [hangjongeren] weg' of 'ik heb dit huis gekocht, daar wil ik geen overlast hebben'. Het nimbyisme viert hoogtij. Tegen elke voorziening die voor jongeren wordt gecreëerd, rijst onmiddellijk bezwaar. Het eigenbelang van de volwassen inwoners botst met nagenoeg elke vorm van activiteit in de publieke ruimte. Een betrokkene spreekt over 'wereldbeeldvernaauwing' van bewoners die van meet af aan in de wijk wonen, maar inmiddels uit de kinderen zijn en daardoor nauwelijks oog zouden hebben voor de problemen van jongeren. De wijkagente meent dat het gaat om

een troep schreeuwende apenlulletjes. Maar het zijn wel mijn jongens. Ik probeer contact met ze te leggen, om ze zo uit de anonimiteit te halen. Ze luisteren wel, maar ze vergeten snel.

Ze probeert zoveel mogelijk met de hangers in contact te komen en hen aan te spreken op hun gedrag en daarover afspraken te maken. Behalve met de

jongeren probeert de wijkagente ook met klagers en bewoners in gesprek te raken om de strategie van de politie toe te lichten. Zij vindt dat de buurtbewoners zelf eveneens iets moeten doen en niet alleen maar naar 'de instanties' moeten bellen. 'Ze zouden 'ns rechtstreeks met die jongeren of met hun ouders moeten gaan praten.' Aan de andere kant realiseert ze zich dat dit niet makkelijk is. 'Je riskeert een grote bek, misschien zelfs een steen door een ruit.' Ze vervolgt: 'Als je aan bewoners vraagt 'waar moeten die jongens heen?', dan zeggen ze: 'dat interesseert me niet, dat zal me een rotzorg zijn'. Mensen redeneren individualistisch: 'als 't hun probleem maar niet meer is, als 't maar niet meer voor hun deur gebeurt, dan zijn ze er vanaf'. Maar verreweg de meeste bewoners laten ingrijpen liever aan de autoriteiten over. Hangen gaat vaak gepaard met stangen, vooral jegens diegenen die jongeren terecht proberen te wijzen. Voor zelf in actie komen bestaat een grote angst, zoals blijkt uit deze uitspraak van een oudere bewoner van Rokkeveen. 'Ja, wat doe je dan op zo'n moment, naar beneden stormen en de held uithangen? Ik heb er geen zin in dat mijn naam straks in één adem met die van Meindert Tjoelker wordt uitgesproken...'

Veel volwassenen klagen steen en been over een gebrek aan activiteiten en voorzieningen voor jongeren. Volgens hen is het de oorzaak van het, naar hun mening, grote aantal hangjongeren dat Zoetermeer kent. Buurtbewoners reageren hier uiterst negatief op. Ze zijn in Zoetermeer komen wonen vanwege de rust, ruimte en veiligheid. Voorzieningen zijn secundair aan hun woongenot. Ze bestempelen elke handeling van jongeren als overlast, beschouwen hangjongeren als een modern en plaatselijk sociaal probleem dat de kop ingedrukt moet worden en roepen daarom om streng optreden. Jongeren daarentegen ervaren een schreeuwend gebrek aan voorzieningen en mogelijkheden en zijn helemaal niet op zoek naar rust. Ze klagen op hun beurt over de buurtbewoners, die hen van alles de schuld geven, en de politie, waarvan ze niks mogen. Een zestienjarige jongen:

Ik vind dat er helemaal geen criminaliteit is in de stad, dat zijn gewoon wat jongeren die zich vervelen en dan gaan rondhangen. Maar omdat veel mensen en politieagenten heel erg bang zijn voor een groep jongeren zeggen ze dat we uit elkaar moeten. Ik vind dat ze veel te streng zijn voor jongeren, je mag niks. Als we met z'n allen naar de stad gaan, gaan voetballen of we gewoon ergens zijn met z'n allen betekent het niet dat we op ruzie uit zijn of zoiets.

285

Een leeftijdgenoot van de andere kunne valt aan: 'Er is nooit wat te beleven en er wonen ook veel oude mensen die altijd lopen te klagen.'

De situatie rond hangjongeren is een kenmerk van suburbane woonomgevingen. De oorzaak ligt voornamelijk in de overgevoeligheid van de bewoners en niet zozeer in een gebrek aan voorzieningen voor de jeugd. Voor een bepaalde groep jongeren, voornamelijk uit lagere sociaal-economische milieus, is het een zinnige en geliefde manier om hun vrije tijd te

besteden. Ze willen op een ongedwongen manier onder elkaar zijn, maar het ontbreekt hen aan de (financiële) middelen en instelling om aan andere georganiseerde en/of commerciële vrijetijdsbestedingsmogelijkheden deel te nemen. Deze bieden hen niet het gewenste vermaak en bovendien heeft men vaak het geld er niet voor of voor over. Op straat bij elkaar komen is dan een geoorloofde manier om toch samen op een leuke manier de tijd door te brengen. Het valt zeker niet te ontkennen dat er onder de hangjongeren personen zijn die zich aan vernielingen, diefstal of bedreigingen schuldig maken, maar de voorstelling dat de gehele Zoetermeerse jeugd uit verveling hiertoe overgaat, is sterk overdreven. Verreweg de meeste hangjongeren hebben geen andere intentie dan met een groepje bij elkaar zijn. Hun doel is het niet om overlast te veroorzaken en zeker niet om vernielingen aan te richten of diefstal te plegen.

De gemeente heeft het er moeilijk mee: ze wordt geconfronteerd met zowel klagende burgers als klagende jongeren, die menen dat er niet naar hun wensen en problemen wordt geluisterd. Wordt na veel vijven en zessen goedkeuring verleend voor voorzieningen als een jongerencentrum, een trapveldje, een skatebaan of een 'jop' (jongerenontmoetingsplaats) in een wijk, dan kan het stadsbestuur meestal rekenen op protesten van de buurtbewoners, die zich tegen de komst ervan verzetten of de voorkeur aan een andere plaats geven. Want volwassenen mogen vinden dat er weinig voor jongeren wordt gedaan, als er een voorziening of activiteit in hun eigen woonomgeving gepland wordt, zijn ze er als de kippen bij om het 'gevaar' af te wenden. De gemeente moet voortdurend laveren tussen verschillende opinies. Deze problematische verhouding heeft alles te maken met uiteenlopende opvattingen over de vraag van wie de openbare ruimte nu eigenlijk is en wie daar de sterkste rechten kan laten gelden. De stedelijke omgeving wordt steeds meer consumptiegoed en het publiek wordt, net als bij andere consumptiegoederen, veeleisender en 'kritischer'. Het 'niet in mijn achtertuin'-principe dat daar bij hoort, is in Zoetermeer sterk vertegenwoordigd. Iedereen vindt dat er voorzieningen en activiteiten voor jongeren moeten komen, maar dan wel in een andere buurt en het liefst nog ver buiten de bebouwde kom.

286

Overigens vormen hangjongeren lang niet overal in Zoetermeer een probleem, noch worden ze door alle Zoetermeeders als lastpakken gezien. Uit interviews met bewoners van verschillende wijken blijkt, dat er ook begrip bestaat voor het feit dat jongeren een deel van hun tijd op straat willen doorbrengen.

Waar moeten ze anders heen? Ze kunnen toch niet altijd naar een sporthal of naar een kroeg? En er is gewoon weinig voor ze te doen. Ze hebben mij nog nooit lastiggevallen. Ja, met hun scooters maken ze lawaai, maar dat valt allemaal best mee,

aldus een 47-jarige vrouw uit de wijk Seghwaert. Sommige gesprekspartners zeggen nooit last van hangjongeren te hebben, omdat ze niet in de buurt rondhangen. Een andere vrouw stelt: 'Als je ze alleen spreekt zijn het superaardige jongens, maar als ze in een groep samenkomen dan gaan er andere mechanismen werken.' Een bewoonster van de wijk Rokkeveen: 'Ze zijn niet vervelend, ze zijn wel tot laat buiten en proberen hun brommers uit, maar die jongeren zelf heb ik nooit als bedreigend ervaren.' Een andere informante stelt:

Wij hingen vroeger ook op straat, maar nu wordt gelijk de politie gebeld en dat leidt tot onbegrip bij die jongeren en dan escaleert de zaak. Het is vaak een kwestie van beleving. Als mijn moeder van 69 de Sprinter [de Zoetermeerlijn] neemt, dan doet ze haar juwelen af uit angst dat ze beroofd zal worden. Als er jongens met hanenkammen op het Stads-hartplein zitten, dan durft ze niet naar de C1000.'

Een professioneel betrokkene legt een deel van de verantwoordelijkheid bij klagende buurtbewoners zelf:

Zij willen een soort bewaarcrèche, maar ze hebben zelf vaak kinderen die rondhangen. En je moet proberen die jongeren zelf verantwoordelijk te maken voor activiteiten in het jongeren centrum, maar dat lukt nauwelijks omdat ze een consumptieve levensstijl hebben en vermaakt willen worden zonder zelf de handen uit de mouwen te steken. Alleen voor incidentele klussen lukt dat wel.

Een groot deel van de jongeren is met het huidige voorzieningenniveau in de stad niet of niet geheel tevreden. Onder andere op het gebied van de sport- en speelmogelijkheden wordt een gemis gevoeld, maar de winkels en uitgaansmogelijkheden laten het meest te wensen over. Het aanbod hiervan ligt in Zoetermeer op een relatief laag niveau ten opzichte van 'gewone' middelgrote steden; zo heeft de stad de laagste café-dichtheid van alle middelgrote steden in Nederland. Jongeren klagen veelvuldig over dit gebrek aan voorzieningen en zoeken hun vermaak daarom geregeld ook buiten hun woonplaats. Een zestienjarig meisje formuleert het gemis als volgt:

Er is niet veel te doen in Zoetermeer als je vrije tijd hebt. Voor kinderen tussen de twaalf en zestien jaar is er al helemaal niks te doen. Je bent veel te oud voor de speeltuin, maar te jong om uit te gaan.

Jongeren leggen, meer dan hun ouders, prioriteit bij hoogwaardige voorzieningen in hun omgeving. Het gebrek hieraan op een aantal gebieden, is voor velen van hen een belangrijk minpunt aan Zoetermeer: ze vinden de huidige mogelijkheden om zich te vermaken onvoldoende en eenzijdig.

Het gevolg is dat ze hun woonplaats op het gebied van vrijetijdsbesteding saai vinden en ze zeggen zich te vervelen. Veel jongeren vinden zichzelf een vergeten groep in de stad, waarin ze gedeeltelijk gelijk hebben. Zoetermeer is niet met het oog op jongeren gebouwd, waardoor voor hen belangrijke voorzieningen als trapveldjes, populaire winkels, kroegen en disco's achter zijn gebleven. Een ander suburbaan kenmerk dat meespeelt in het gevoel dat er niets te beleven valt, zijn de sfeer en uitstraling van de stad. De nieuwheid van de omgeving en de nadruk op nette, rustige woonwijken, drukt een beeld uit dat haaks staat op de gezelligheid, levendigheid en dynamiek die jongeren met name in het uitgaan zoeken. De suburbane waarden lijken hier met de normen van de jeugd te botsen. Toch meent een groot deel van de jongeren dat het in Zoetermeer prettig wonen is. De huizen zijn goed, het is rustig en in de woonwijken zijn over het algemeen geen problemen. De meesten voelen zich aan de stad gebonden en velen zouden er later zelf willen wonen. Ze vinden Zoetermeer weliswaar saai en sfeerloos, maar desondanks 'toch best een leuke stad'.

4. Conclusies

Wie op een doordeweekse dag door de Zoetermeerse woonwijken wandelt, komt weinig dynamiek tegen. Ze lijken oorden van een gezapige rust en leegheid, waar de zegswijze 'My home is my castle' een wel heel letterlijke betekenis heeft gekregen. Men is er koning in de eigen woning en 'eigen erf eerst' lijkt de dominante attitude. Juist in verband met deze gerichtheid op het eigen privé-domein, wordt alles wat zich buiten de deur voordoet reeds spoedig als een verstoring van de orde opgevat. Wat hierbij een rol speelt, is een extreme gevoeligheid voor datgene wat het huiselijk domein binnendringt of binnen kan dringen. In de Verenigde Staten spreekt men van een groeiende 'new fortress mentality', wat volgens Blakely en Snyder de vraag oproept waarom zovelen daar behoefte aan hebben (Blakely en Snyder 1997). Een aanzienlijk deel van de suburbane bevolking heeft ooit de grote stad verlaten, vaak op de vlucht voor 'grotestadsproblemen' en op zoek naar een in alle opzichten voorspelbare, geordende en reguliere samenleving. Wat en wie niet in het normbeeld past, vormt al snel een bron van angst, afkeer en afweer. Zo worden nieuwkomers in de buurt, al dan niet van allochtone afkomst, dikwijls als de oorzaak van sociale achteruitgang gezien. De antistedelijke opvattingen bij veel suburbbewoners gaan in sommige gevallen gepaard met een statusangst. Vooral voor de lagere klassen geldt dat ze met de verhuizing naar de eengezinswoning 'buiten' sociaal gestegen zijn ten opzichte van hun stedelijke woonsituatie. Ook wordt het suburbane woongebied door hen vaak gezien als witte stad. Het uitgroeien ervan tot een in omvang en bevolkingsamenstelling middelgrote stad met een multi-etnisch karakter en de opkomst van stedelijke problemen, roept bij een deel van de bewoners dan ook grote weerstand op. Meer

zwerfvuil op straat, overlast van burens en groepen jongeren, de groei van criminaliteit en het meer zichtbaar worden van etnische minderheden, wekt bij veel inwoners van suburbs en voormalige groeikernen verzet op. Volgens Barbara Phillips (1996) is dit een uiting van de bedreiging die ze voelen ten aanzien van hun sociale mobiliteit.

Meer in het algemeen geldt, zoals Mary Pat Baumgartner over de 'morele orde van suburbs' heeft opgemerkt, dat er een spanningsverhouding tussen volwassenen en jongeren in suburbia bestaat. Zij schrijft deze toe aan de overgevoeligheid van suburbbewoners voor de uitstraling van de stad en 'afwijkend' gedrag. Volwassenen hebben extreem hoge standaarden ten aanzien van een schone en mooie omgeving: alles moet ordelijk, georganiseerd, fraai en opgeruimd zijn. De bewoners hebben een grote angst voor verwaarlozing, vervuiling en criminaliteit, die ze buitengewoon ruim definiëren. Vanuit deze optiek bezien ze jongeren in suburbs als de overtreders van publieke standaarden en als verstoorde van de openbare orde (Baumgartner 1988). Niet alleen door de bewoners, maar ook door de politie, de gemeente en de lokale media worden jongeren in suburbs in versterkte mate gezien als een ongeordende en zorgbare categorie inwoners. Dit ligt voornamelijk aan het feit dat ze in groepen samenkomen op openbare plekken en daarbij volgens volwassenen onconventioneel en rumoerig gedrag vertonen, kortom: het 'probleem' van de hangjongeren. Volgens Baumgartner wordt deze kwestie in suburbane woonomgevingen sterk uitvergroot. Het opmerken van een jongere in het openbaar wordt al snel als storend ervaren en voor de aanpak ervan doen de bewoners een beroep op 'de autoriteiten'.

Wat betreft specifieke problemen met jongeren in Nederlandse groeikernen is er echter nauwelijks een opvallende afwijking met het gemiddelde. Van de totale bevolking in groeikernen zegt slechts 13% vaak overlast van jongeren waar te nemen en bijna 60% ervaart vrijwel nooit hinder (vgl. Buijne en Knol 2001). Deze percentages wijken niet af van de situatie in de meeste middelgrote steden en in de grote stad wordt zelfs meer ervaring van overlast van jongeren gemeten. Het lijkt dus ook met de jongerenproblematiek in groeikernen mee te vallen. Toch ervaren de inwoners van groeikernen in het algemeen een toename van criminaliteit en verloedering. Daarbij gaat het vooral om vernieling van telefooncellen, bushokjes, bekladding van muren en gebouwen en overlast van groepen jongeren. Deze problemen worden in groeikernen relatief vaker waargenomen dan gemiddeld in Nederland, maar niet meer dan in andere steden. Maar ook al laten de cijfers zien dat het objectief wel meevalt, 'feelings are facts' en mensen handelen daarnaar (of, in de formule van het Thomas-theorema: 'if men define situations as real, they are real in their consequences'). Dat veel inwoners van een stad als Zoetermeer veelvuldig klagen over overlast door hangjongeren, heeft te maken met een extreme gevoeligheid voor elke verstoring van de rust en orde waarvoor zij naar Suburbia zijn gekomen. Dat jongeren zo in het oog springen heeft dus niet alleen met hun gedrag te

maken, maar ook met de levensstijl en houding van de volwassen bewoners. Die willen rust en orde in het publieke domein, dat ze als een soort verlengstuk van hun huiskamer zien. Maar omdat andere groeperingen zich dat domein toe-eigenen, voelen ze zich in hun rechten op dat domein aangetast. Op de eerste tekenen van 'grotestadverschijnselen' reageren zij daarom vrij heftig. De grenzen die zij voor zichzelf trekken ten aanzien van de beleving van een ongestoord woongenot, worden na verloop van tijd steeds opnieuw overschreden. 'De stad' lijkt hen voortdurend in te halen: de Suburbane Droom wordt zo keer op keer ruw verstoord.

Noten

1 De Amerikaanse socioloog Herbert Gans heeft op de hem eigen glas-heldere manier uiteengezet waarom Amerikanen in groten getale de suburb als woonlocatie kiezen. Hij ziet daarvoor zeven redenen: een huis biedt kostengewijs meer ruimte dan een flat; mensen willen hun eigen kleine stukje van de planeet bezitten; vele mensen willen én een tuin én groen om zich heen; een huis met een tuin maakt het wonen eenvoudiger, in het bijzonder voor gezinnen met kleine kinderen; huizen (zelfs rijtjeshuizen) lijken meer dan flats privacy of een gevoel van privacy te kun-

nen bieden; wijken met lage dichtheden zijn vrediger en rustiger dan die met een hoge dichtheid en ten slotte biedt de aankoop van een suburbaan huis een zekere mate van controle wat de keuze van de burens betreft – 'andersgeaarden' kunnen zo worden uitgesloten (Gans in Deben en Van der Weiden 1982: 124, 125).

2 Verder hebben wij gebruikge- maakt van statistisch materiaal van de afdeling Onderzoek en Statistiek van de gemeente Zoetermeer. Aan het onderzoeksproject namen naast de auteurs ook Tatjana van den Ham en Jan Willem van de Maat deel.

Geraadpleegde literatuur

Allen, I. (1977) *New Towns and the Suburban Dream*. London: Kennikat Press.

Baumgartner, M.P. (1988) *The Moral Order of the Suburb*. New York: Oxford University Press.

Boelema, B.A. (1987) Zoetermeer, complement of concurrent? *Plan* 11: 20-25.

Blakely, E.J. en M.G. Snyder (1997) *Fortress America: Gated Communities in the United States*. Washington DC: Brookings Institution.

Bruijne, E. de en F. Knol (2001) *Gewenste groei: Bevolkingsgroei en sociaal-ruimtelijke ontwikkelingen in ex-groei-kernen*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.

Deben, L. en J. van der Weiden (1982) *Sociologie en gebouwde omgeving*.

Deventer: Van Loghus Slaterus.

Gans, H.J. (1972) *People and Plans: Essays on Urban Problems and Solutions*. Harmondsworth: Basic Books.

Duany, A. e.a. (red.) (2000) *Suburban Nation: The Rise of Sprawl and the Decline of the American Dream*. New

- York: North Point Press.
- Fishman, R. (1987) *Bourgeois Utopias: The Rise and Fall of Suburbia*. New York: Basic Books.
- Gaines, D. (1998) *Teenage Wasteland: Suburbia's Dead End Kids*. Chicago: University of Chicago Press.
- Gottdiener, M. and R. Hutchinson (2000) *The New Urban Sociology*. 2e ed. New York: Mc Graw Hill.
- Kunstler, J.H. (1993) *The Geography of*
- Nowhere: The Rise and Decline of America' Man Made Landscape*. New York: Simon and Schuster.
- Lupi, T. (2002) *Toch wel een leuke stad...* Amsterdam. Doctoraalscriptie sociologie, Universiteit van Amsterdam.
- Phillips, E.B. (1996) *City Lights: Urban-Suburban Life in the Global Society*. New York: Oxford University Press.

Publicaties Gemeente Zoetermeer

- Atlas lokaal sociaal beleid Zoetermeer*
2000, 2001.
- Onderzoek leefbaarheid en veiligheid. Deel-rapportage sociale cohesie*, 1999.
- Onderzoek leefbaarheid en veiligheid*,
2001.